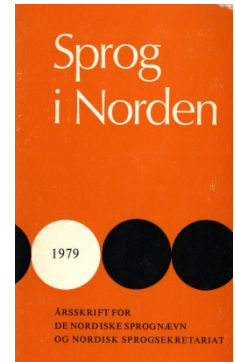

Sprog i Norden

Titel: Om språkvårdens principer
Forfatter: Sture Allén
Kilde: Sprog i Norden, 1979, s. 5-16
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>

© Dansk Sprognævn

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Om språkvårdens principer

Av *Sture Allén*

Vid det nordiska språkmötet i Helsingfors 1975 tog jag upp frågan om inte språkmötena borde behandla språkvårdens teoretiska och principiella grundfrågor. Förslaget fick stöd av bland andra Erik Hansen. Vid det följande språkmötet i Húsavík på Island beslöts att principfrågorna skulle bli en huvudpunkt vid språkmötet 1977 i Trondheim, vilket också blev fallet. Vid detta möte framlade Erik Hansen, Henrik Galberg Jacobsen och Allan Karker material och resultat beträffande den danska språknämndens rådgivningsarbete. I ett inlägg i den följande diskussionen angav jag i åtta punkter några viktiga principfrågor för att understryka, att vi hade åtskilligt kvar att diskutera. Det överenskoms att de principiella frågorna skulle bli huvudämnet också vid det 25:e nordiska språkmötet i Visby 1978.

I den översikt som jag nu presenterar är de nyssnämnda punkterna insatta tillsammans med annat stoff i en större ram. Jag gör naturligtvis inte anspråk på att täcka alla frågor. Det allmänna förhållningssätt som jag efterhand har kommit fram till vill jag emellertid försöka förmedla. Min avsikt är att kommentera tio olika aspekter på språkvårdens principer. Det är i detta sammanhang naturligt för mig att sammanfatta och vidareutveckla synpunkter som jag har fört fram i några av mina uppsatser i språkvårdsfrågor sedan 1964.

Förutsättningar

En grundförutsättning är det faktum att språknämnderna har vissa bestämda uppdrag. Svenska språknämndens stadgar är fastställda av regeringen. I ändamålsparagrafen står det att

nämnden har till uppgift att följa det svenska språkets utveckling i tal och skrift samt utöva en språkvårdande verksamhet. Det står också att nämnden skall verka för nordiskt samarbete på språkvårdens område i syfte att vidmakthålla och stärka den nordiska språkgemenskapen. Detta kan stå som exempel på hur en språknämnds uppdrag har formulerats.

Det måste också konstateras att det råder olika förhållanden i de olika länderna. Vi har exempelvis Finland med dess officiella tvåspråkighet och relationerna till rikssvenskan och sverigefinskan. Vi har Norge med dess speciella tvåspråkighet. Vi har Island med vad man kunde beteckna som en utpräglad enspråkighet (med visst tryck från amerikansk engelska). Vi har det samiska språkområdet som sträcker sig över nationsgränserna. Uppräkningen kunde fortsätta, men det sagda ger en tillräcklig antydning om komplexiteten.

Mångfalden får emellertid inte tillåtas att skymma de gemensamma problemen. Tvärtom bör vi dryfta grundfrågorna med utnyttjande av den stora och växlande erfarenhet som sålunda finns.

Mål

Enligt mitt synsätt har språkvården att beakta både språket och språkbrukarna. Språkvården bör sträva efter att bidra till att göra det berörda språket till ett smidigt och uttrycksfullt redskap i kommunikationen. Språkvården bör också sträva efter att hjälpa språkbrukarna att komma till insikt om de språkliga medlen och därigenom nå en bättre behärskning av dem.

Med smidighet menar jag bland annat störningsfrihet i den meningen att uppmärksamheten inte dras från innehållet till formen. Genomskinlighet i strukturen är en annan faktor.

Uttrycksfullheten gäller både den lexikaliska och den grammatiska behandlingen av språket. Den gäller också sådana ting som åskådlighet, exemplifiering och liknande. Den här punkten vetter åt konstnärernas umgänge med språket.

Med insikt menar jag bland annat att inte falla till föga för förföriskheterna i exempelvis kommersiellt, politiskt eller tek-

nologiskt språk. En höjd språklig medvetenhet borde kunna ge ett bättre grepp om både perception och produktion av språk. Från en synpunkt sett är detta en språksocial inriktning.

Område

Först konstaterar vi att fiktionslitteraturen naturligtvis faller utanför språkvårdens verksamhetsområde. Det centrala är allmänspråket i övrigt. Som så ofta när det gäller mänskliga aktiviteter är det svårt att ge en skarp definition. Låt oss här framför allt se allmänspråket i relation till fackspråk och notera, att det medger kommunikation över yrkesgränserna.

Fackspråk däremot hänför sig just till yrkeskategorier. I terminologiorganens fall rör det sig om auktorisering av en speciell vokabulär. Självfallet finns det emellertid också spontant fackspråk. På allmänspråkets vägnar har språknämnderna viktiga intressen att bevaka även när det gäller fackspråk.

Motiveringar för språkvård

Språkvård kan motiveras och har motiverats på åtskilliga sätt. Jag betecknar en första grupp som språkvetenskapliga motiveringar, därför att de har förts fram och debatterats i språkvetenskapliga kretsar. Direkt inriktning på det språkliga mediet har purismen, vars syfte är att slå vakt om ett i viss etymologisk mening renare språk. Purismen har en del gemensamt med den historiska skolan, som ställer upp äldre språkskeden som mönster. En annan språkvetenskaplig motivering inbegriper även avsändaren. Man vill värna om språkbruket. Ytterligare en annan inriktning tar sikte också på mottagaren. Det samlande begreppet är ändamålsenlighet. Det som är bra för både avsändaren och mottagaren är funktionellt. I viss mån kan man jämföra med vad som i Ferguson 1977 kallas *efficiency*. Detta är dock ett vidare begrepp, som också omfattar olika praktiska åtgärder.

Bakom auktorisering och standardisering av fackspråkliga uttryck ligger en yrkesmässig motivering. Den precisering som eftersträvas har till syfte att höja effektiviteten i yrkeslivet.

Politiska motiveringar har blivit mera framträdande än tidigare. Det ligger nära till hands att ställa upp det demokratiska idealet också för språkvården (se Dahlstedt 1977). Honnörsord som jämlikhet och tolerans kommer i förgrunden. På svenskt regeringshåll gäller intresset till mycket stor del myndigheternas språk. Man tillsätter språkkonsulter och vidtar andra åtgärder för att förbättra förståeligheten. En annan politisk motivering samlas kring begreppet maktspråk. Skrivelser från myndigheterna uppfattas till synes generellt som utslag av förtryck, åtminstone i den mest utpräglade formen av denna åsikt. Till gruppen politiska motiveringar för jag också sådana nationella strävanden som syftar till frigörelse från ett annat lands inflytande i politiskt, kulturellt och språkligt avseende. Också arbete på att bevara en befolkningsgrupps språk och kultur utan att syfta till nationell självständighet kan sägas höra hit.

På senare tid har man också kunnat iaktta en kommersiellt motiverad språkvård. Det tydligaste exemplet är det svenska postverkets kampanj Skriv som du talar. Slagordet är olyckligt valt, men syftet är i och för sig gott: att stimulera språkbrukarna att skriva enklare. Skriver de enklare, kan de antas skriva oftare och därigenom öka postverkets intäkter.

I anslutning till vad jag sade om språkvårdens mål vill jag också ange en i vidare mening humanistisk motivering för språkvård. Jag tänker då inte på vad som ibland lite diffust kallas de humanistiska värdena utan på ett intresse för medmänskorna i språkgemenskapen och deras språkliga aktivitet. Tolerans med språkbrukares uttryckssätt anger inte den inställning jag avser. Drift med enskildas uttryckssätt ligger långt ifrån. Centralt blir just intresset för användningen av språket och för möjligheten till vidgning av registret.

Språkvårdens komponenter

Givetvis är stil en viktig komponent i språkvården, även om långt ifrån allt är stilfrågor (Allén 1966, 1968). Att det är angeläget att försöka förmedla en känsla för stillagen är fullt klart. Vi kan se detta som språkvårdens estetiska komponent. Uttryck kan vara bra från lexikalisk, grammatisk och logisk

synpunkt men dåliga från stilistisk. Jag tar ett känt fall av inbäddning som exempel: *Hela skogen, som björkarna, som gulnade, växte i, dog*. Normalt är detta skralt från stilistisk synpunkt — alldeles oavsett att korttidsminnets restriktioner också spelar in.

En annan av komponenterna gäller stringensen. Här är det fråga om den logiska aspekten, klarheten. Det är naturligt att språkvården avråder i fall som detta (efter Wellander): *Yemens invånarsiffra är nu uppe i två och en halv miljon, varav 70 000 är judar, som utvandrade för 2 300 år sedan*.

Den betydelsefullaste komponenten är enligt min mening otvivelaktigt den som rör strukturen. Här gäller det lexikon och grammatik i vid mening, språkets kärnområden.

Norm och språkbruk

Norm kan sägas vara ett system av språkregler som styr det sätt på vilket man uttrycker respektive förstår ett givet innehåll. Mina synpunkter tar mera sikte på arbete med en befintlig norm än på etablering av en norm, som fallet är exempelvis i en rad u-länder.

Vi har alla erfarenhet av olika normer. I grova drag kan vi se dem som motsvarigheter till olika roller i vår tillvaro. Vi har varierande normer inom familjen, bland vännerna, bland idrottskamraterna, i yrkeslivet, i den regionala språkgemenskapen, i den nationella språkgemenskapen osv. Det är viktigt att slå fast att de olika normerna har utvecklats för och fungerar för olika syften.

Det är inte språkvårdens uppgift att verka för en nivelering av dessa varierande normer med all deras språkliga och kulturella rikedom. Huvuduppgiften måste i stället vara att sätta in krafterna på den nationella normen. Vi behöver ett redskap för kommunikationen mellan invånarna i samhället. En norrbottning och en bohuslänning måste kunna komma till tals med varandra. Detsamma gäller sociala grupperingar.

Vi behöver också en gemensam språkform som vi kan erbjuda dem som lär sig språket som främmande språk. Det är främst fråga om invandrare men även om svenskstuderande på

andra håll i världen. Lika litet som vi lär oss t.ex. Yorkshire-dialekt när vi läser engelska bör vi själva tillhandahålla en eller annan dialekt med begränsad räckvidd.

Det är också av grundläggande betydelse att kunna ta del av en gemensam fond av språkfäst erfarenhet och kunskap på livets olika områden utan att behöva forcera ett stort antal växlande språkformer. Jag syftar inte bara på faktamängder utan också på (skön)litterärt dokumenterad livserfarenhet.

Ulf Teleman har tagit upp normfrågan i en skrift om språkriktighet 1978. Han gör där i anslutning till Habermas offentlighetsteori en uppdelning i två normer: privat språk och offentligt språk. Här är det privata språket tänkt att vara det vardagliga språket och det offentliga språket det som ligger utanför privatsfären.

Genom en glidning i resonemanget gör emellertid Teleman en karakteristik av det icke-privata språket som i stort sett inskränker det till överhetens språk (s. 6): "Offentlighetens språk är alltså i hög grad envägskommunikationens och masskommunikationens språk. Sändaren talar eller skriver ofta inte ens å egna vägnar utan för en organisation, en grupp, en myndighet, staten eller samhället självt med stort S." Härigenom blir följande beskrivning möjlig (s. 6): "Det offentliga språket är därför det opersonliga språket. Vi letar där förgäves efter privatsfärens känslor, bilder, lukter eller smaker."

Teleman nämner själv att framställningen är starkt schematiserad och påpekar, att fackligt och politiskt aktiva arbetare överskrider privatsfären i sitt språkbruk (s. 5). I själva verket är schematiseringen kraftigare än så. Den övergripande normen är långt ifrån begränsad till det offentliga språket i inskränkt mening (motsvarande offentlig svenska hos Molde & Westman 1975). Tag som exempel från Sverige ett nummer av Aftonbladet eller Göteborgs-Posten, Ivar Lo-Johanssons Romanen om Måna eller Linnéa Fjällstedts Hungerpesten eller Henrik Tikkanens 30-åriga kriget, David H. Ingvars Rapport från hjärnan eller Åke Ortmarks De okända makthavarna. Exempler domineras inte av någon planläggningens opersonliga fyrkantighet.

Vad jag vill argumentera för är inte att den nuvarande riks-

omfattande normen i ett fall som svenskan är idealisk. Den är naturligtvis som alla andra normer präglad av sin tillkomst-historia. Och denna i sin tur är inte idealisk.

Det jag menar är att riksnormen har uttrycksmöjligheter av helt andra dimensioner än Teleman antyder. Jag menar också att den har goda utvecklingsmöjligheter. Det finns därför anledning att arbeta vidare med den i öppen och konstruktiv anda.

Relationen mellan norm och språkbruk är vidare av stort intresse. Man kan se en viss norm som en abstraktion ur motsvarande språkbruk. Normen kan inte förbli opåverkad av förändringar i bruket. Detta är den dynamiska aspekten på normen, ett mycket besvärligt problem för språkvården.

Samtidigt som språkvårdare måste vara snabbt ute när någonting händer, är det rimligt att de är något återhållsamma i sin bedömning av nyheter. En språklig nyhet kan inte utan vidare anses tillhöra normen. En betydelsefull diskussionspunkt är därför vilka riktlinjer man skall ha för värdering av nyheter i språkbruket. Jämför i detta sammanhang också Erik Hanssens diskussion 1975 av den hemliga premissen.

Argument

I min framställning av argumenten eller kriterierna inom språkvården kan jag gripa tillbaka på ett synsätt som jag först publicerade 1966 och sedan har återkommit till i några olika sammanhang. Jag räknar med två typer av kriterier: strukturvillkor och plusvärdesvillkor. Strukturvillkoren gäller anslutningen till den rådande normen. Plusvärdesvillkoren ställer kravet att den betraktade nyheten skall innebära en vinst av något slag för språket.

Jag har uppställt fem strukturvillkor. De rör uttal, stavning, böjning, bildning och icke störande sammanfall (homonymi). Strukturvillkoren skall uppfyllas obligatoriskt. Det är de som bevakar att språkets karaktär bevaras, och de är därför grundläggande. I denna modell är alltså normen i detta avseende explicit angiven.

När det gäller plusvärdesvillkoren har jag tyckt mig kunna

göra en reduktion till fyra huvudpunkter. Jag räknar med begreppsmässigt, internationellt, funktionellt och socialt plusvärde. Ett ord eller uttryck som betecknar en ny företeelse har naturligtvis ett begreppsmässigt plusvärde. En aktuell fråga är om motsvarigheten till engelska *viewdata* och liknande system skall heta *data-TV* (*datateve*), *datavision* eller något annat. De nämnda alternativen är naturligtvis jämställda i fråga om begreppsmässigt plusvärde.

Det internationella plusvärdets roll är en kardinalfråga för det nordiska samarbetet på språkvårdens område. Här strider ju ofta det rent nordiska kriteriet mot det i vidare mening internationella. Om vi i Sverige hade stannat för *fjärrsyn* i stället för *television* eller *TV*, hade vi gjort gemensam sak med Danmark och Norge (och Tyskland) men avlägsnat oss från England, Frankrike osv. I den mån det blir aktuellt att införliva nya internationella ord och uttryck, vilket varierar från fall till fall och från språk till språk, kunde Norden med fördel gå på en gemensam linje. Den internt nordiska aspekten återkommer jag till.

I det funktionella plusvärdet sammanfattar jag sådana egenskaper som ökad smidighet, tydlighet o.d. För att ta ett enkelt och välkänt exempel: det är naturligtvis funktionellt att kunna skilja på *massproduktion* 'produktion i massor' och *massa-produktion* 'produktion av massa'.

Det sociala plusvärdet är självfallet viktigt. Det är på den här punkten som samhällssynen avspeglas. Vi har fått en ganska lång rad statushöjande beteckningar av typen *lokalvårdare* i stället för *städerska*. Vi använder numera *lärare* också som beteckning för kvinnliga pedagoger. Hela den språkliga delen av könsrollsdebatten hör givetvis hit, t.ex. frågan om huruvida det allmänna pronomenet *man* skall ersättas och i så fall med *han* eller *hon*, *vederbörande* eller någonting annat. I det här sammanhanget bör vi väl notera, att nya språkliga etiketter knappast förändrar samhällsförhållandena i djupare mening. Men också om de bara gör temporär nytta, kan de vara berättigade.

Rekommendationer

I vissa fall visar de betraktade alternativens plusvärden på en bestämd rekommendation. Ett av alternativen har då fler plusvärden än de andra (plusvärdena viktas inte i detta resonemang). Från praktisk synpunkt har man i sådana fall ett bra läge.

Den modell jag antyder medger emellertid också att flera alternativ rekommenderas, nämligen om de har samma antal plusvärden. Detta ger bland annat möjlighet för synonymer att etablera sig. Efterhand kommer kanske ett val mellan dem att träffas i språkbruket. Modellen svarar här emot vad jag anser vara ett viktigt krav, nämligen att klargöra för rådfrågande att det kan finnas olika likvärdiga uttryckssätt, att inte alltid en sak är rätt och alla andra fel (se senast Allén i *Språkvård* 1978: 4).

Till rekommendationerna bör som jag ser det också fogas vad man kan kalla en varudeklaration. Vad jag menar är sådant som att informera om ett uttrycks stilvärde och dess konnotationer i politiskt, socialt osv. avseende när någon frågar om råd. Detta skulle i svenskans fall gälla exempelvis användningen av *dom* (pronomen), *teknokratiskt språk* (jämfört med *teknologiskt*, *tekniskt*) och uttryck som *det är upp till dig*.

Behov

En viktig förutsättning för en fungerande språkvård är en ganska omfattande forskning. Det krävs bland annat forskning rörande språkvårdsteori, språkssystem (lexikon och grammatik) och språkbruk. Språkvårdsteorin bör uppmärksammas av både språknämnderna och universiteten. När det gäller språkssystem och språkbruk är det i allt väsentligt universitetens forskning man har att stödja sig på.

Kodifiering av normen är också ett viktigt krav. Det gäller å ena sidan ordlistor och ordböcker, å andra sidan grammatiker. Både normativa och deskriptiva arbeten är behövliga. I detta sammanhang kan det vara på sin plats att erinra om det

problem som ligger i att även deskriptiva verk tenderar att uppfattas normativt.

Tillgång till stora aktuella språkmaterial är också ett viktigt behov. Konkordanser på mikrokort har visat sig vara ett värdefullt hjälpmedel. Det är numera även möjligt att med hjälp av dataterminaler ha direktaccess till en språkbank. En sådan kan i princip tillhandahålla språkmaterial och ge kvalitativa och kvantitativa upplysningar om lexikaliska och grammatiska fenomen (se Allén 1978 i ALLC Bulletin). Logoteket i Göteborg byggs upp enligt en sådan strategi. Även i ett kort perspektiv får språkvården härigenom nya möjligheter med stor potential. Också detta bidrar till att göra språkvårdsdebatten angelägen.

Konsekvenser

Det skulle inte vara orimligt att satsningen på principfrågorna fick en viss återverkan på språknämndernas arbetssätt. Jag menar naturligtvis inte att varje akt av rådgivning skall ackompanjeras av de argument som ligger bakom. Vad jag menar är att teoretiskt grundade överväganden skall ha gjorts, så att argumenten kan anges när språkbrukaren frågar eller när det annars förefaller berättigat. Det ligger utanför mitt ämne att gå närmare in på detta. Jag är övertygad om att det är något som de som är verksamma inom den praktiska språkvården har för ögonen.

I ett nordiskt sammanhang som detta finns det dock anledning att se litet närmare på de praktiska problem som knyter sig till en av principfrågorna. I instruktionerna för Nordiska språksekretariatet och Svenska språknämnden, för att ta dem som exempel, står det ju att de skall vidmakthålla och stärka den nordiska språkgemenskapen. Regeringarna har alltså slagit fast att språkgemenskapen *skall* inte bara bevaras utan också vidareutvecklas. Vad detta innebär är inte alldeles lätt att säga.

Låt oss betrakta språksituationen en gång till. Egentligen har vi ett myller av språk i Norden, om vi nämligen tänker också på invandarspråken. Dem kan vi emellertid avföra från

denna speciella diskussion. Vad som återstår är brokigt nog.

Här finns danska, norska med de båda officiella språken bokmål och nynorska och svenska med de båda officiella språken (riks)svenska och finlandssvenska. Mellan dessa språk är förståeligheten god, delvis mycket god.

Vi har de ö nordiska språken isländska och färöiska. Mellan denna grupp och föregående grupp är förståeligheten starkt begränsad. Båda grupperna tillhör emellertid de germanska språken och är därigenom nära besläktade.

Helt obesläktade med de föregående är de båda finsk-ugriska språken finska och samiska. För finskans del kan man tala om en (riks)finsk och en sverigefinsk varietet. Också samiskan har vissa varieteter. Endast (riks)finskan har officiell status i denna grupp.

Grönländskan slutligen är ett eskimåiskt språk och som sådant obesläktat med såväl den germanska som den finsk-ugriska gruppen.

Hur skall de språkvårdsorgan som är ålagda att stärka språkgemenskapen inom denna krets handla? Skall man för att ta ett extremfall sträva efter att närma svenskan och grönländskan till varandra och i så fall i vilka avseenden? Frågorna är inte helt retoriska. Alla språken är representerade i Nordiska språksekretariatet.

Beroende på från vilket språks synpunkt man ser saken måste inriktningen bli olika. När det gäller de danska, norska och svenska språkformerna är det naturligt att söka en rätt bred samverkan. För finlandssvenskans vidkommande blir avstämningen i förhållande till finskan också betydelsefull. För att ta ytterligare ett exempel är det viktigt inte minst för islänningar och färöingar att främja den s.k. skandinaviskan, det talspråk som fungerar som ett slags lingua franca.

Lingvistiskt sett kan ett samarbete i språkvårdsfrågor ske på olika plan. Kraftigast blir effekten om ett uttryck till både form och innehåll överensstämmer (inom ramen för vad respektive språks strukturvillkor medger).

Emellertid kan en hel del vara vunnet om det går att nå en viss samklang i uppsättningen av nya begrepp även om motsvarande uttrycksformer växlar. Detta gäller inte bara fack-

språk utan i betydande utsträckning också allmänspråk. Ett närliggande exempel är begreppet 'språksekretariat'. Vi vet att det kommer att heta olika på olika håll i Norden, men innehållet har vi en tämligen överensstämmande uppfattning om. Det är på detta plan som svenskan och grönländskan i första hand kan tänkas mötas.

Ett tredje lingvistiskt samarbetsplan gäller språkvårdsteorin. En fortlöpande diskussion på det planet fäster jag stort avseende vid.

Litteratur

- Allén, Sture, Dator, fackspråk och allmänspråk. (Språkvård 1978: 4, s. 21—23.)
- Dynamisk språkvård. (Dagens Nyheter 11/6 1968.)
- Massmedium, etermedium, mediotek. (Svenska Dagbladet 6/10 1964.)
- Språkvård i teori och praktik. (Antennen. Personaltidning för Sveriges Radio. Juni 1966, s. 18—20.)
- The Role and Organization of a Corpus in the Investigation of a Language. (Association for Literary and Linguistic Computing Bulletin 6: 1. 1978, s. 10—14.)
- Dahlstedt, Karl-Hampus, Demokrati och språkvård. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 1977, s. 121—140.)
- Ferguson, Charles A., Sociolinguistic Settings of Language Planning. (Language Planning Processes. Ed. Joan Rubin et al. The Hague 1977, s. 9—29.)
- Hansen, Erik, Den hemmelige præmis. (Analyser af sprogbrug. Red. Klaus Kjøller. København 1975, s. 88—102.)
- Molde, Bertil, & Westman, Margareta, Offentlig svenska — en textbok. 1975.
- Teleman, Ulf, Språkriktighet i och utanför skolan. (ROLIG papper 11. Roskilde Universitetscenter. 1978.)
- Wellander, Erik, Riktig svenska. 2 uppl. 1941.